नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ मनुः।
"रुधिरे च स्रुते गात्रात् ग्रन्थेश्च परीक्षते।"
रुधिरस्रवं विना ग्रन्थेश्च क्षतमात्रेऽपि। दीपिकायाम्।
"लघुचरग्रिवमूलाधोमुखत्वदृपौष्य-
ग्रन्थिषु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे।
उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु सौम्ये-
रपठनदिनवर्ज्यं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे।"
मदनपारिजाते।
"विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ।
मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः॥
विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्चेष्वभीष्टार्थदायी
कर्तुश्चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र।
नीहारांशौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्रे
छायासूनावपि च सुनयः कीर्त्यवन्त्येवमाद्याः॥
रवेर्गुरोर्भृगोर्लग्ने ततस्तेऽर्केऽपीन्दुदर्शितः।
गुर्वर्केन्दूदुमुद्दौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते॥"*॥
हरिवंशः।
"प्राङ्मुखो गुरुराशीनो वरश्चाभिमुखं शिशुम्।
अध्यापयेच्च प्रथमं दिनाद्यैर्भिः प्रपूजितम्॥"
कूर्मपुराणम्।
"स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशु-
मानसाः॥"
शिवधर्मे।
"संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥"
आदिः यत्यकरणादिः। *। नन्दिपुराणम्।
"प्रश्नशब्दसंयोगे कुर्यात् यतिविरामकम्।"
विरामकं तद्दिनपाठसमाप्तिम्। *।
"समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्यादेव विचक्षणः।
सुव्रतं सुव्रतं भूयादस्तु वाचा तु नित्यदा।
लोकः प्रवर्तता धर्मे राजा चास्तु सदा जयी।
धर्मेणान् धनसम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः।*॥
इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यं विभाविते:।
शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः॥
कथावसुप्रसङ्गेन नानाख्यानसम्भवैः।
युक्तिभिश्च सरैर्दृष्टान्तैः चिह्नैश्चापि स्वयंकृतैः।
एवं दिने दिने वाक्यं ग्रन्थवान्नियतो नरः॥"
विष्णुपुराणम्।
"पुत्रैरध्यापिता ये च ते यतन्ति न भोजने॥"
स्मृत उवाच।
"प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
ग्रन्थं यथा कापुरुषस्य शस्त्रे।
न क्षिप्रमुत्पादयते शरीरे
अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः॥"*॥
लिङ्गपुराणम्।
"यो गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रवीदति।
तत्प्रसादेन यस्मात् स प्राप्नुते सर्वसम्पदः॥"
दुर्वासाः।
"सन्ध्यायां गर्ज्यते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति
यः।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति चायुर्विद्या यशो बलम्॥"
अधीतस्यार्थिने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः।
योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स कार्यहा
स्यात् श्रेयसो द्वारमाश्रवात् इति। *।
तद्दानञ्च अध्यापनेन वाच्यया विनिमयार्पणेन
च सम्भवतीत्यतो धीमद्भिर्निबन्धः क्रियते॥ *॥
तथा च विष्णुपुराणम्।
"प्राणिनामुपकाराय यद्देहे परत्र च।
कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भवेत्॥"
बृहस्पतिरपि।
"अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान्।
निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया॥
इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिञ्च सः।
वाक्साक्षिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः॥
धात्राक्षरादि बहूनि पत्राकूढ्यन्यतः पुरा।
उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ॥"
एवञ्च। एकलव्येनानुपदेशापि द्रोणाचार्यो गुरुः
स्मृतः अतो यत्नकर्त्तुः सुतरां गुरुत्वम्। यथा,
महाभारते।
"अरण्यमनुसंप्राप्य स्मृत्वा द्रोणं महीमयम्।
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिञ्च परमामास्थितस्तदा।
इष्ट्वा योगमातस्थे परं विनयमास्थितः॥"*॥
शब्दलिखितौ।
"न वेदमनधीतानां विद्यामधीयीतास्त्वं वेदाङ्ग-
स्मृतिभ्यः॥" *। अङ्गानि च।
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो ज्योतिषमेव च।
निरुक्तञ्चेति चाङ्गानि वेदानां गदितानि षट्॥"
स्मृतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः॥ *॥ शिष्यस्य
गुरुश्च ऋषिरमाह बहुहारीतः।
"एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत्।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेत्॥"
नन्दिपुराणम्।
"यत्र श्रुत्वाश्रुतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै दृढम्।
अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत्।
विस्मरेच्च तथा मौढ्यादथोऽपि शास्त्रमनुत्तमम्।
स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम्॥"*॥
अतएव गृहस्थादीनामपि पुनरध्ययनमाह
आपस्तम्बः। यथा विद्यया न विरोधेत पुनरा-
चार्यमुपेत्य साधयेदिति। *। विष्णुः। यच्च
विद्यामासाद्य तया जीवेत् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यच्च विद्यया परेषां यशो
हन्तीति। *। देवलः।
"इदं दत्तमधीतं यद्दिनमस्त्यनुकीर्त्तनात्।
शास्त्रानुशोचनाभ्याञ्च भवतेजो विभिद्यते॥
तस्मादात्मजतं पुण्यं तथा न परिकीर्त्तयेत्॥"
अनुकीर्त्तनं कथनम्। शास्त्रा प्रशंसा। अनु-
शोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः। भवतेजः भव-
भवकशक्तिहीनम्। तथा रथादिप्रयोजनं
विना॥ *। वैद्यावाप्ते भविष्यपुराणम्।
"उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
द्विजान्।
विप्रं दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

विद्याचक्षुः, } (विद्यया चित्तः। विद्या+"तेन-
विद्याचक्षुः, } चित्तचक्षुषुपचक्षौ।" ५। २। २६।
इति चक्षुष् चक्षुष् च।) विद्यया ख्यातः। इति
वाक्यम्॥
विद्यादलः, पुं, भूर्ज्जवृक्षः। इति शब्दमाला॥
विद्यादाता, [ऋ] त्रि, (विद्यां ददातीति। दा+
तृच्।) विद्यादानकर्त्ता। यथा,—
"अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च।
विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो वृथाम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः॥
अपि च।
"न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्समौ नात्र संशयः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः॥
विद्यादानं, क्ली, (विद्याया दानम्।) अध्यापनम्।
पुस्तकदानम्। यथा,—
वह्निरुवाच।
"विद्यादानं प्रवक्ष्यामि यथातथ्यात्तवाधुना।
तथा देयं फलं यच्च तच्छृणुष्व नृपोत्तम!॥
पुण्येऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकम्।
चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपवेशयेत्॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुण्यप्राकारशोभिते।
तत्र न्यस्यासनं दिव्यं दिव्यगन्धादिवासितम्॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमता।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् छन्दोलक्षणपारगान्॥
वेष्टयित्वा तु वस्त्रेण तत्पत्रं शुभाक्षरैः।
चन्द्रसूर्योपरागे वा संक्रान्त्यवनवासरे॥
पुण्येऽह्नि तत् सुसंपूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः।
घृतधेन्वा युतं दद्यात् गुरवे ततः॥
शास्त्रवद्वाग्विदुषे वाचकेऽतिप्रियंवदे।
तच्छास्त्रं प्रश्रुतां नित्यं जनानां नाशयन्त्यथ।
दातुस्तस्याश्रवत्येवं फलं तच्छृणु भूपते॥
यत् पुण्यं सर्वतीर्थानां विधिवद्यजतां तथा।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान्॥
कपिलानां सहस्रेण सम्यगुद्दत्तेन यत् फलम्।
तद्दानजं सकलं लेभे धर्मशास्त्रप्रदायकः॥
पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्वैर्महामखैः॥
देवानामालये नित्यं धर्मशास्त्राणि यः पुमान्।
अध्यापयति धर्मात्मा तस्य दानफलं शृणु॥
धनभूमिहिरण्यानां दानेन यदवाप्यते।
फलं तत् सकलं राजन् नित्यं कारापकस्य च॥
योऽधीते धर्मशास्त्राणि देवानां पुरतोऽनिशम्।
द्विजो वीपुरुषार्थानामेवमेवार्हति ध्रुवम्॥
प्रातरुत्थाय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा।
पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य नृपोत्तम॥
दानेनोऽपि विभर्त्तीत्यनयोस्तुर्यमेतत्परः।
द्विगुणं पृथिवीदानात् फलं तस्य भवेन्नृप!
यो भूतं पठमानानां करोत्यनुदिनं नृप!।
स यज्ञफलमादत्ते दानाच्छादनभोजनैः॥
विवेको जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थसम्पदः।